

Теріологія в Державному природознавчому музеї НАН України: історія досліджень і колекцій

Андрій Бокотей^{1,2}, Наталія Дзюбенко², Анатолій Мамчур²

¹ Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна),

² Державний природознавчий музей НАН України (Львів, Україна)

e-mail: bokotey.a@gmail.com; orcid: 0000-0003-4626-9585

BOKOTEY, A., N. DZYUBENKO, A. MAMCHUR. Theriology in the State Museum of Natural History, NAS of Ukraine: the history of research and collections. — The State Natural History Museum of the NAS of Ukraine is one of the oldest in Ukraine, founded in the mid-19th century, It is regional in nature, covering the territories of western Ukraine and south-eastern Poland (historical collections). The historical development of theriology in the museum is divided into four stages: 1 — Austrian (1843–1899), 2 — Polish (1900 to 1939), 3 — Soviet (1940 to 1990), 4 — Ukrainian (1991 to present). The report analyses the stages of compiling the mammal collection and provides a brief analysis of theriological research at the institution over the last 80 years. A list of research topics in theriology that were carried out at the Museum during the Soviet period from 1949 to 1969, under the leadership of leading scientists of that time, is given. The Museum employees who, throughout its existence, made the greatest contribution to the acquisition of theriological collections and the development of theriology at the institution are mentioned.

Вступ

Теріологічна колекція державного природознавчого музею НАН України започаткована в середині XIX ст. як наслідок великих полювань, які влаштував у своїх численних володіннях граф Володимир Дідушицький. Закоханий в природу рідного краю, один з найкращих знавців теріофауни Галичини другої половини XIX ст. Дідушицький найбільшою справою свого життя вважав створення у Львові природничого музею, який отримав назву «Природничий музей імені Дідушицьких». Пізніше він закріпить факт створення музею і забезпечить його «довічне» фінансування з доходів своїх маєтків у розмірі 12 тис. австрійських крон щорічно.

Сам засновник музею не міг сказати, коли виникла ідея музею і почали формуватися колекції. Ймовірно, спочатку колекціонували нетипові зразки — альбіносів, вади розвитку, але з часом юнацьке захоплення перетворилося на високопрофесійне музейництво. Залучення до роботи в музеї таксидермістів, яких очолював товариш Дідушицького з дитинства Владислав Зонтак, дозволило створити музей, який під кінець XIX ст. порівнювали за якістю експонатів і рівнем їх наукового опрацювання з Британським музеєм.

Етапи розвитку колекції і досліджень

Формування колекції ссавців у природничому музеї у Львові можна розділити на чотири періоди, які пов'язані з діяльністю окремих постатей та певними історичними відтинками [Бокотей 2019].

Перший етап (австрійський) від 1843 до 1899 р. — це збори засновника музею графа Володимира Дідушицького (рис. 1). Комплектування колекції і виготовлення експонатів в цей час здійснював препаратор і головний хранитель Музею ім. Дідушицьких Владислав Зонтак. Дідушицький, як один з найбільших магнатів Галичини другої половини XIX ст., користувався таким авторитетом серед шляхти і населення, що перші вважали за честь подарувати графу якусь впольовану ними тварину, а селяни могли за це отримати ще й непогану платню. Брати участь у полюваннях, які граф регулярно проводив своїх лісах, було чесно для тогочасної магнатерії, і саме з полювань до колекції музею потрапило чи не найбільше зразків ссавців, серед яких чимало унікальних експонатів музейних предметів. Серед колекторів увесь цвіт галицької шляхти: Потоцькі, Любомирські, Дідушицькі, Шептицькі, Чорторийські, Радзівіли, Сапіги та ін. Комплектування також відбувалося шляхом відстрілу необхідних для колекції експонатів, що входило до обов'язків Зонтака і його помічників, придбання на міському ринку або дарунків доброзичливців [Dzieduszycki 1880, 1895; Brzęk 1994; Bokotey & Hordowski 2022].

За цей період зібрано 488 зразків 62 видів. Основним способом виготовлення музейних експонатів було опудало, тому їхня частка в колекції того часу істотно переважає. Найкраще представлені заєць сірий (*Lepus europaeus*, 29 од. зб.) лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*, 21), полівка звичайна (*Microtus arvalis*, 17), вовк (*Canis lupus*, 13) та ведмідь бурій (*Ursus arctos*, 13).

Рис. 1. Володимир Дідушицький. Картина Генрика Родаковського.

Другий етап (польський) від 1900 до 1939 р. Це часи, коли Музеєм Дідушицьких керували його зять Тадеуш (1900–1916) і внук Володимир молодший (1916–1939). Це був складний економічний період після Першої Світової війни і Великої депресії, коли родина Дідушицьких майже повністю втратила свої статки і коштів на утримання музею майже не було. Більшість працівників було звільнено, відповідно й колекції поповнювалися погано.

Проте, в рамках цього періоду, а саме з 1912 до 1940 р. розвивався і поповнювався зборами природничий музей Наукового товариства імені Шевченка у Львові (ПМ НТШ), чії колекції у 1940 р., після ліквідації радянською владою НТШ, були передані до ДПМ. Більшість опудал, що є у колекції з цього періоду (33 од. зб.), це збори ПМ НТШ. Стан та розвиток теріологічної колекції музею у цей період досліджувала Н. М. Черемних і результати досліджень викладені у праці «Колектори фонду ссавців Державного природознавчого музею НАН України 1900-1930-х років» [Черемних 2017].

Третій етап (радянський) від 1940 до 1990 р.

Із вступом Червоної армії у 1939 р. на терени заходу України, і встановленням радянської влади, усі сфери життя зазнали радикальних змін, змінилися і умови функціонування наукових інституцій. Усі музеї були націоналізовані. Згідно з постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 2 січня 1940 р., приватний природничо-етнографічний музей Дідушицьких, перейшов у підпорядкування Академії наук УРСР. До нього були приєднані фонди Природничого музею Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, а етнографічні, історичні та археологічні колекції Дідушицьких відійшли до інших львівських музеїв. Музей отримав нову назву — «Науково-природознавчий музей АН УРСР», а його директором призначено директора музею НТШ Юрія Полянського. У 1940–1941 роках вчена рада львівського музею складалася майже виключно з науковців Інституту зоології у Києві (акад. Б. І. Чернишов (голова), Д. К. Зеров, М. В. Шарлемань, І. Г. Подоплічка та ін.), зі Львова був лише директор, який рідко брав участь у її роботі. Під час німецької окупації Львова (1941–1943 р.) Музей підпорядковувався Львівській міській управі. Про цей період роботи установи є дуже мало інформації. Слід зазначити, що в час німецької окупації колекції не були розграбовані завдяки зусиллям останнього патрона музею Володимира Дідушицького молодшого, директора музею Яна Кінеля і таксидерміста музею Францішека Калькуса, які знайшли впливових заступників у німецькій владі.

У післявоєнні роки в академічних установах Львова відчувалася нестача висококваліфікованих наукових кадрів, тому частково залучали польських науковців і вчених з УРСР і всього СРСР. У такі бурхливі і переломні моменти в історії не доводиться говорити про якісь наукові здобутки чи поповнення фондів Музею. Головним завданням у післявоєнний період було відновлення експозиції, яку відкрили для відвідувачів у 1948 р.).

Перша половина радянського періоду (1944–1964 рр.) знаменується інтенсивним комплектуванням колекцій музею тушками ссавців (рис. 1). У 1947 р. демобілізується з армії і переїжджає до Львова К. А. Татаринів. З 1948 до 1958 р. він працює в ДПМ і, ймовірно, за його ініціативи, підтримки і участі, саме в цей період зібрано більшість усіх тушок ссавців музею. У 1954 р. К. А. Татаринів захистив кандидатську дисертацію за темою «Звірі західних областей України». З 1951 р. був ученим секретарем, а в 1954 р. став

директором музею [Бокотей 2012]. На цій посаді основними його досягненнями було створення нової експозиції і започаткування Біологічного стаціонару в Чорногорі (полонина Пожижевська). Упродовж роботи в музеї був виконавцем і керівником низки науково-дослідних тем по теріології: «Півдні ссавці верхів'я Дністра» (1949–1951), «Екологія і питання використання промислових звірів Радянських Карпат» (1951–1954), ця тема виконувалася разом з аспіранткою Н. А. Полушиною під керівництвом Ф. Й. Страутмана.

У червні 1951 р. на базі Музею засновано Інститут агробіології (філіал Академії наук УРСР), покликаний розширити теоретичну базу агробіологічної науки і вирішувати питання сільськогосподарського виробництва у західних областях України. В Інституті було 9 відділів і лабораторій, а Музей увійшов до складу установи на правах структурної одиниці. Цього ж 1951 року до Інституту агробіології приходять молоді зоологи, випускники біологічного факультету Львівського університету: на посаду молодшого наукового співробітника за скеруванням прийнято М. П. Рудишина, а на навчання до аспірантури поступила Н. А. Полушина.

Наукова тематика, зокрема зоологічна, підпорядковувалася вирішенню сільськогосподарських проблем. Велику увагу приділяли шкідникам сільськогосподарських культур — гризунам. У 1953–1956 роках виконували тему «Гризуни — шкідники ланів і лук західних областей УРСР та заходи боротьби з ними», головним виконавцем якої був М. П. Рудишин під керівництвом докт. біол. наук Ф. Й. Страутмана. У 1951–1954 роках Ф. Й. Страутман очолював відділ зоології Львівської філії АН УРСР, частиною якої тоді був музей [Затушевський *et al.* 2013]. У 1959–1964 рр. в музеї виконували тему «Екологія і біологія дрібних ссавців (гризуни, комахоїдні) басейну верхньої течії р. Дністер і гірських районів Українських Карпат», якою керував докт. біол. наук М. А. Воїнственський, а основним виконавцем був згаданий вище М. П. Рудишин. Виконання цих тем вимагало відлову великої кількості тварин, тушки яких з часом поповнювали фонди ссавців Музею.

Рис. 2. Провідні дослідники-теріологи музею з різних періодів ХХ ст. (зліва направо): Костянтин Татаринів, 1955 р. (фото з родинного архіву), Михайло Рудишин, 1970-ті роки; Надія Полушина, 1950-ті роки; Федір Страутман, 1940-ві роки (фото з родинного архіву).

У 1950-х роках часто змінювалася підпорядкованість Музею. У 1954 р. Музей з відділами зоології, ботаніки та палеонтології виділено у підпорядкування Львівської філії АН УРСР. Після ліквідації останньої, у 1956 р., Музей перейшов у безпосереднє підпорядкування Президії АН УРСР як самостійна наукова установа. (Климишин 1997). З 1963 до 1969 р. Музей знаходився у підпорядкуванні Міністерства культури УРСР. Основна увага на цьому етапі розвитку Музею спрямовувалася на перебудову експозиції, організацію виставок, надання науково-методичної допомоги відділам природи краєзнавчих музеїв України, збір та інвентаризацію фондів матеріалів. (Климишин 1997) За цей період фонди ссавців майже не поповнювалися.

У 1969 р. Музей повернуто у відання Академії наук. У 1973 р. на базі Музею створено Львівське відділення Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР (нині Інститут екології Карпат НАН України), до якого у 1974 р. відійшли три відділи. У Музеї залишився один відділ — наукових фондів і експозиції. До Львівського відділення Інституту ботаніки перейшов і невтомний колектор, кандидат біологічних наук М.П. Рудишин. Саме тоді в Музеї змінилися пріоритети наукових досліджень. Зокрема, у зоологічному напрямку віддавали перевагу вивченню фауни безхребетних. Це призвело до того, що надходження до основного фонду ссавців практично припинилися.

Найактивнішу участь в комплектуванні колекцій ссавців (а найбільше тушок) брали аспіранти і співробітники музею М. П. Рудишин (1812 тушок), Л. К. Опалатенко (1165), К. А. Татаринов (791), Н. О. Лисенко (566), Н. А. Полушина (235) та ін. Загалом у цей період в комплектуванні тушок взяли участь 108 осіб. Частина зразків з України і країн колишнього СРСР (Узбекистан, Білорусь, Литва, Башкирія, Росія, Казахстан) отримано в обмін або в подарунок від відомих науковців, що практикував у 1940–1950-х роках К. А. Татаринов, зокрема, від українських колег: О. П. Корнеєва (22), М. А. Воїнственського (3), В. І. Абеленцева (3), Г. В. Модіна (30), М. М. Щербака (2) та ін. Впродовж наступних 30 років до колекції ссавців надійшло лише 5 тушок, а виготовлення будь-яких зразків для фондів чи експозиції практично припинилося (рис. 3).

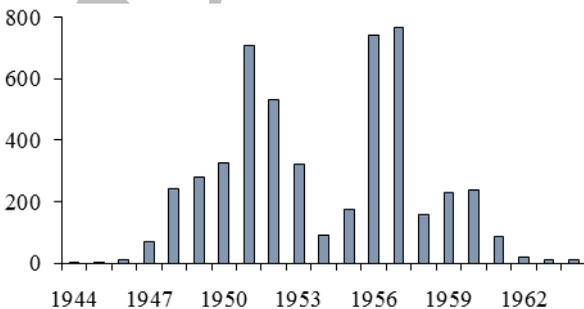

Рис. 3. Інтенсивність комплектування тушок ссавців у ДПМ з 1944 до 1964 років.

У цей період виготовлено також 96 опудал 43 видів, найбільше — пацюка сірого (12), які змонтовані у біогрупу. Загалом 28 опудал ссавців виготовлених у цей період знаходяться в біогрупах. Часто їх робили з колекційних тушок, що зазначено в документації. Здебільшого виготовляли з метою використання в новій експозиції, яку відкрили у 1957 р. під керівництвом тодішнього директора музею К. А. Татарінова. У комплектуванні опудал переважно брали участь ті самі особи, що виготовляли тушки.

За радянський період до остеологічної колекції надійшло найбільше експонатів — 211 од. зб. До її комплектування переважно доклалися К. А. Татарінов (75 од. зб.) і Н. А. Полушина (14). В основному збирали черепи (197 од. зб.). До колекції надійшли зразки 37 видів ссавців. Найкраще представлені тхір степовий (63 од. зб.), заєць сірий (44 од. зб.), лисиця руда (28). До колекції мокрих препаратів надійшло 14 зразків. Переважно це гризуни, найбільше ондатри — 3 зразки.

Четвертий етап (український) від 1991 — 2025 р.

Музей залишився в системі тепер уже Національної академії наук України. Вже на цей час будівля перебувала в аварійному стані і у 1995 р. розпочато капітальний ремонт, який тривав до 2012 року. Хоча доступ до фондів матеріалів був обмежений, робота з ними не припинялася. Проведена переінвентаризація і запроваджена нова система обліку фондів.

У 2003 р. до аспірантури Музею на спеціальність «Екологія» вступає випускниця Львівського національного університету ім. І. Франка Н. М. Черемних (Кобинець). У 2010 р. вона захистила дисертацію «Структурно-функціональна організація угруповань та популяцій дрібних ссавців за умов урбанізації». Вперше з 1974 р. у музеї з'явилася спеціаліст-теріолог. Окремі теми чи підтеми по теріології не виконувалися, але дослідження дрібних ссавців, як окремі розділи, проводилися в рамках усіх науково-дослідних тем відділу ландшафтного та біотичного різноманіття музею з 2004 до 2022 р.

У 2006 р. в музеї створено таксидермічно-реставраційну майстерню, яку очолив чудовий знавець тварин В. І. Шельвінський. За період її існування серед іншого виготовлено 26 опудал ссавців. Найбільше — 4 од. зб. — тхора лісового (*Mustela putorius*), по три зразки — лиса рудого (*Vulpes vulpes*), куниця кам'яної (*Martes foina*), вивірки лісової (*Sciurus vulgaris*), мишака жовтогрудого (*Sylvaemus tauricus* [= *flavicollis*]).

Збірка тушок почала наповнюватися з 2001 р., здебільшого дрібними гризунами, комахоїдними і кажанами. Зокрема, протягом 2001–2002 років від співробітниць музею Н. М. Черемних надійшло 17 тушок комахоїдних і гризунів: сім од. зб. мідиці звичайної (*Sorex araneus*), по три од. зб. житника пасистого (*Apodemus agrarius*), мишака жовтогрудого (*Sylvaemus tauricus*) та нориці рудої *Myodes* [= *Clethrionomys*] *glareolus*) і одна од. зб. крота європейського (*Talpa europaea*).

У 2020–2025 роках від А. А. Бокотей надійшла колекція з 93 тушок вечірниць дозірної *Nyctalus noctula*, які загинули внаслідок переохолодження у зимовий період у багатоповерхівці м. Івано-Франківськ.

Післямова

Сьогодні колекції ссавців ДПМ є частиною музейного фонду України і має статус національного надбання. Її збереження і наукове опрацювання є пріоритетним завданням музею і його працівники докладають усіх зусиль аби в цей складний воєнний час вона збереглася, примножилася і була доступною для наукового опрацювання.

Література

- Бокотей, А. А. 2012. Пам'яті Костянтина Адріановича Татарінова (до 90-річчя з дня народження). *Trogloodytes. Праці ЗУОТ*, 3: 181–186.
- Бокотей, А. А. 2019. Птахи міста Львова в колекції Державного природознавчого музею НАН України. *Природнича музеологія. Випуск 5*. ННПМ НАН України, Київ, 150–152.
- Бокотей, А. А., Н. В. Дзюбенко, Н. М. Черемних. 2009. Фонд хребетних тварин Державного природознавчого музею НАН України. *Природнича музеологія: теорія та практика*. Львів, Кам'янець-Подільський, 113–114.
- Затушевський, А.Т., І. В. Шидловський, А. А. Бокотей. 2013. Життєвий шлях і науковий доробок професора Федора Йогановича Страутмана. *Наукові читання пам'яті професора Ф. Й. Страутмана*. Львів, 5–8.
- Климишин, О. С. 1997. Етапи розвитку Природознавчого музею у Львові. *Наукові записки Державного природознавчого музею*, 13: 114–123.
- Черемних, Н. 2017. Колектори фонду ссавців Державного природознавчого музею НАН України 1900–1930-х років. *Праці Теріологічної школи*, 15: 175–180. CrossRef
- Bokotey, A., J. Hordowski. 2021. Zbiory ornitologiczne w Muzeum Przyrodniczym we Lwowie. *Wokół przyrodniczych pasji Dzieduszyckich*. Zarzecze, 51–62.
- Brzęk, G. 1994. *Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie i jego Twórca*. Wydawnictwo Lubelskie Nowe. Lublin, 1–199.
- Dzieduszycki, W. 1880. *Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie. Ptaki*. Lwów, 1–206.
- Dzieduszycki, W. 1895. *Przewodnik po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie*. Lwów, 1–272.

Резюме

БОКОТЕЙ, А., Н. ДЗЮБЕНКО, А. МАМЧУР. Теріологія в Державному природознавчому музеї НАН України: історія досліджень і колекцій. — Державний природознавчий музей НАН України є одним з найстаріших в Україні, заснований у середині XIX ст. Має регіональний характер, охоплюючи території заходу України і південно-східної Польщі (історичні колекції). Історичний розвиток теріології в музеї поділено на чотири етапи: 1 — австрійський (1843–1899), 2 — польський (1900 до 1939) 3 — радянський (1940 до 1990), 4 — український (1991 — дотепер). У повідомленні проаналізовано етапи комплектування фонду ссавців і зроблено короткий аналіз теріологічних досліджень в установі за останніх 80 років. Наведено перелік науково-дослідних тем по теріології, які виконувалися у Музеї в радянський період від 1949 до 1969 років, під керівництвом провідних науковців того часу. Згадано працівників Музею, які в усі часи його існування найбільше доклалися до комплектування теріологічних колекцій і розвитку теріології в установі.